

РОЗДІЛ 14

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Деркач В. Л.

1. Предмет антропології та особливості антропологічних досліджень
2. Своєрідність людей
3. Чому люди різні?
4. Загадка походження людства

Після опрацювання матеріалів теми студент має знати:

- ключові ознаки, що вирізняють людину з решти тваринного світу;
- основні поняття, в яких мислять різні аспекти індивідуальної та групової мінливості людей;
- роль та взаємозв'язок молекулярно-генетичних, культурно-генетичних факторів спадковості, середовища життя та індивідуального набутого досвіду;
- ключові світоглядні аспекти розуміння проблеми походження людини та підходи до її розв'язання;
- концепцію культури як специфічно людської форми життєдіяльності;

вміти:

- застосовувати понятійний апарат антропології в публічній дискусії;
- критично оцінювати відомості, що поширюються в засобах масової інформації щодо властивостей і закономірностей життєдіяльності людини.

1. Предмет антропології та особливості антропологічних досліджень

В чому своєрідність людей? Чим і наскільки люди різняться від інших живих істот? Звідки і коли вони з'явилися на Землі, яке походження людини? Чим зумовлені відмінності людей один від одного? Який спосіб життя людей у різних спільнотах і чому він саме такий? Які чинники зумовлюють відмінності між поколіннями людей і чи можемо ми передбачити майбутнє людства? Наскільки і як можливо керувати формуванням якостей людини? Чи є в людині якісь приховані здатності, чи можливо їх розвинути?

Ці та багато похідних від них питань охоплює предмет вивчення, який називають *антропологією* (людинознавством). Антропологія — це своєрідне дзеркало, в якому люди відкривають для себе самих себе.

Людина, однак, не тільки те, ким вона є, але й те, ким вона може бути. Це радше відкритий до змін проект, аніж завершене творіння. Пізнання самих себе віддавна вважалося наріжним каменем філософії, своєрідним центром системи координат світогляду. Людину вивчають у багатьох науках, де вона постає під різним кутом зору. Тілесна будова і робота організму індивіда, його психічна організація та особистісна цілісність, способи соціальних взаємин, створюваний спільнотами людей світ, його взаємодія з природним середовищем життя — усе це різні та тісно пов'язані одна з одною грані людського життя. Інтегральна,

або, інакше, філософська, антропологія зводить ці окремі фрагменти в цілісну картину. Такі дослідження мають міждисциплінарний характер, а основне їх завдання полягає в осягненні генезису людства.

То що ж означає пізнати людину, людське ество? Вочевидь, кожен з нас сприймає людей як собі подібних (до яких він, до того ж, і не байдужий). Люди уподібнюються один до одного, але люди також вирізняються одні серед інших. Знати людей — це передусім знати це розмаїття, орієнтуватися в ньому. Отже, антропологія як досвідна наука вивчає *єдність спільних рис та їх мінливість у розмаїтті людей*.

Однак нас цікавить не лише опис того, що є, а й ті причини, які зумовлюють це розмаїття. До того ж зі знання цих причин нам хотілося б вивести передбачення можливостей у конструюванні самих себе. І от у цьому питанні є не лише констатація даного — які люди були і бувають, — але й осмислення горизонту можливих змін з точки зору вибору цілей особистісного та суспільного розвитку. Ким ми можемо бути і що варте зусиль у спробах змінити самих себе (чи вберегтися від змін)? В антропології дослідник неначе розриває усталений образ людини, розширює його та позбавляє домислів, шаблонних тлумачень. Отже, пізнати людину означає розкрити в ній невідоме, але разом із цим очистити образ людини від напластунів безпідставних суджень, сформованих традицією.

Світогляд кожної спільноти містить зразок себе самих, протиставлений іншим, відмінним від себе істотам. Ці зразки завжди забарвлені емоційно і сприймаються крізь призму суспільної моралі, яка встановлює особливе ставлення до своїх і до чужих, до не-таких-як-ми. Вони особливо значимі, оскільки людина через них ідентифікує себе як свою серед своїх. Тому за антропологічними дослідженнями завжди тягнеться шлейф гострих суперечок, у яких кожна зі сторін часто звинувачує іншу в упередженості, необ'єктивності, надуманності побудов, руйнації підвалин моралі чи в ідеологічній тенденційності. Звідси ключове завдання антропології — це деміфологізація образу людини, яка вимагає критичного осмислення методу обґрунтування тверджень про якість людей. Для цього потрібне й певне відсторонення, яке я називаю сприйняттям з позиції «інопланетянина», для якого все те, що нам видається саме собою зрозумілим потребує роз'яснення. Наприклад, для чого дівчата масть губи помадою? Відповідь, «тому що це красиво і так прийнято» антрополога «інопланетянина» не може задовольнити, оскільки вона не дає відповіді на корінь цього запитання: чому це вважається красивим і чому саме такий спосіб прихорошування прийнятий? Чому в даному суспільстві саме *дівчата* (а не хлопці) масть губи помадою? Чому вони масть губи *губи* (а не вуха, не чоло, не носа)? Чому саме *помадою* (а не чимось іншим)? І який у цьому сенс у цілому, чим керувалися ті, хто вперше почав це робити, який генезис цієї звички чому інші все це повторюють знову і знову? А що буде, якщо хтось не стане це робити? Як і на чому позначиться ця відмова? Чому, зрештою, в інших спільнотах цього звичаю немає? Спробуйте-но дати відповідь на всі ці запитання!

Характерною рисою антрополога має бути терпимість до відмінностей, безоціночне їх сприйняття та водночас здатність бачити альтернативи за межею усталеного. Разом з тим антрополог сам людиною, яка бачить себе та інших з особистої точки зору. Цей досвід самосприйняття та сприйняття інших рефлексується і є джерелом даних, які неможливо отримати з позиції стороннього спостерігача, «інопланетянина», але який так само не можна беззастережно проектувати на інших, приписуючи їм усе те, що дослідник бачить у собі. Звідси корінна проблема антропологічних тлумачень — це визначення допустимих аналогій. Коли ви думаєте, що хтось щось думає або щось відчуває, надає чомусь певного значення і вбачає певний сенс у тому, що діється, то чи не підмінюєте ви собою того, іншого, кому ви все це приписуєте? Вочевидь, знати як болить зуб може лише той, хто сам відчував такий біль. Чи зможете ви пережити чиєсь відчуття чи почуття так, неначе ви втілились у когось іншого, прямо прочитати його думки і зрозуміти світ його «серцем» і його «головою»? (Це «вчування» інакше ще називають *емпатією*). Наше чуттєве розуміння прямо залежить від того, наскільки виправдано кожен може трактувати себе як подібного до іншого. Тоді ставлячи себе

в його ситуацію, дивлячись на світ його очима і відчуваючи його шкірою, я міг би уявити собі, що переживає інша людина. Напевне, це найглибше розуміння, якого можна досягнути. Але скільки помилок і зла трапляється через те, що ми міряємо добро власними мірками і ставимо себе на місце іншого, думаючи, що знаємо, як він думає, почуває, забуваючи, що той, інший — не ти сам; що в нього інший світ. Тому антрополог як еквілібрист змушений балансувати між відносно надійним об'єктивним описом фактів і ризикованим приписуванням людям універсального внутрішнього світу. Причому перше відіграє ключову роль, оскільки ми ніколи не можемо бути впевнені самі в собі, хоча може видатися, що найзрозуміліша істота — це я сам. Що людина може виразити із самої себе? Пізнання самого себе розширює горизонт самосприйняття лише тоді, коли ми стикаємось з несподіваним у самому собі, з тим, що ми не очікуємо самі від себе. Але це трапляється з іншими, тому інший як подібний до мене є тією несподіванкою, через яку я можу краще збагнути свої якості. Люди переймаються один одним і переймають один від одного свої якості. Ми стаємо людьми, уподібнюючись людям і вирізняючись серед них!

2. Своєрідність людей

Що з означає бути людиною? Неважко помітити, що слово «людина» вживається у двох різних смислових площинах. Люди в першому розумінні — це один із видів живих істот, що вирізняється з поміж інших певним типом будови тіла та особливостями життєдіяльності, включно з поведінкою. Люди як живі істоти з'являються на світ народжені іншими людьми, тому будь-хто, кого виносила жінка, стає людиною (у цьому, першому, розумінні) в силу одного лише факту свого народження. Подеколи народжуються такі істоти, які мають нетипові, *аномальні*, риси, тобто будова їхніх тіл і психічна організація виходять за межі біологічної *норми*. Однак «ненормальна» людина все ж у біологічному розумінні залишається людиною, просто нетиповим її варіантом. (Тут ми відволікаємось від того, як такого «виродка» сприйматимуть в його соціальному оточенні. Зауважимо, однак, що соціум може своєрідно трактувати будь-які нетипові риси. Див. далі щодо ксенофобії).

Водночас, кажучи про когось як про людину, ми маємо на увазі й дещо інше, як-от у заклику «ну будь же ти людиною!». Людина в цьому розумінні — це не просто якась істота, подібна до мене самого зовні, а це особа, в яку вкладаються певні очікування, в яких я ідентифікую себе із нею за певними «внутрішніми» мірками, завдяки яким я приписую цій особі спільні зі мною властивості мотивів, розуміння смислу дій та приймаю її як одного зі своїх, який мене також сприймає як свого. Бути людиною тут означає мати *спільну ідентичність нас як людей і породжених нею взаємних очікувань*. У цьому розумінні хтось, хто тілесно виглядає як людина, може вважатися нелюддю, якщо його дії не вписуються в очікуваний образ людської поведінки і ставлення. Люди водночас не просто «розігрують» певні ролі; кожен з нас сприймає самого себе як особу, усвідомлюючи своє Я. Як особа людина є Я-суб'єктом. Перше і друге розуміння людини пов'язане і з двоїстим розумінням життя. Жива істота в першому понятті є комплексом хімічних процесів, структурованим потоком перетворення речовини, тілом. В другому розумінні жити означає переживати чуттєво явлену данність світу і себе в ній як Я-суб'єкта.

Щоб краще збагнути відмінність між цими двома смисловими площинами проведемо такий-собі мислений експеримент. Уявімо, що хтось за трагічного збігу обставин втратив кінцівки, очі, серце тощо. Але, на його щастя, технологічно стало можливими замінити їх на максимально ефективні «протези». Він отримав кінцівки, які рухаються так само (або майже так само), як і ті, які він мав до того, може навіть у чомусь ще кращі, наприклад, міцніші чи сильніші. Так само його очі замінили на вельми вдалі об'єктиви, а серце — на досконалу помпу, яка прокачує рідину з поживними речовинами, доставляючи її до пристроїв, які вона забезпечує енергією. Можливо, в цій істоті вже немає жодної «деталі», яку вона отримала від

народження. Вона була народжена жінкою, але тепер від того початкового «зразка» вже нічого не залишилось. Те, що пов'язує її зі своїм попереднім втіленням — це неперервність сприйняття самого себе, Я-свідомість і пам'ять про себе як про себе. Щоразу, коли вона прокидалась після чергового «апгрейду», вона «впізнавала» саму себе в собі, — так самісінько, коли прокидаючись після сну ви впевнені, що ви — цей той самий Я, що лягав спати. Зрештою, бути самим собою і означає неперервність у сприйнятті власного Я.

Цей відтворений штучно «хтось», звісно, знає, що вигляд його дещо змінився (так само, як літня людина помічає, що вже інакша вона нині, як була замолоду). Спілкуючись із ним, якщо ви добре знайомі, ви також сприймали б цей «об'єкт» як того, кого ви знаєте як людину. Тепер уявімо собі дещо інше: відновлюючи життєдіяльність оті інженеро-лікарі не стали надто вже ретельно уподібнювати кінцівки тим, які були раніше, і так з усім. Зрештою, вишло щось доволі нетипове, як для зовнішності людини. Раптом комусь спало на думку, що не так вже і важливо, є там аналог серця чи немає (чи будь-що інше тілесне). Головне щоб ця істота залишалася «людиною» для інших людей, які знають її саме як людину. Але що для цього потрібно?

Уявіть собі іншу, тепер уже реалістичнішу ситуацію, коли ви спілкуєтесь із кимось, кого ви в житті ніколи не бачили. Ви стали навіть близькими друзями, хоча ця дружба позбавлена тілесного контакту. Ви не просто теревените в чаті; ваші стосунки включають себе участь у спільній професійній діяльності, взаємні фінансові зобов'язання тощо. Вочевидь, ви сприймаєте один одного як людей. Зазвичай у вас при такому спілкуванні з'являються хоча б якісь натяки на те, яким хто є тілесно: фото, відео, голосовий зв'язок можуть дати дуже детальні уявлення. Але чи є відсутність усього цього обов'язковим для того, щоб ви не змогли ідентифікувати когось саме як людину? Розширимо нашу фантазію. Уявіть, що «десь там» той, з ким ви спілкувалися, помер. Однак замість нього хтось інший, хто дуже добре обізнаний зі всіма деталями ваших контактів, продовжує спілкуватися з вами так, що ви й не помітили підміни.

Хтось, можливо, заперечить, що протиставлення людини в першому і другому розуміннях є надуманим, адже будь-яка особа завжди тілесна і «пересадити» її особистість на інший тілесний ґрунт неможливо. Однак, якщо й відволіктися від фантазій, як у нашому першому мисленому експерименті, та неясних зв'язків психіки з тілом, у соціальних взаєминах людина є саме гравцем ролей, а не цілісним індивідом зі своєю індивідуальністю. Важливо також і те, що ці ролі засвоюються в суспільстві, воно неначе програмує індивіда і культивує в ньому очікувану рольову поведінку. Хоча зазвичай індивід має певний вибір у тому, які ролі грати, і допустимі різні варіанти їх виконання, однак людина не може бути «сама собою» в тому сенсі, що її роль не вписана в соціальну гру або ж вона взагалі не грає ніяких ролей. Якщо таке й трапляється, то лише як глибока патологія розвитку, в основі якої лежить розумова неповноцінність. І хоча багато хто з людей в сучасному світі невдоволений собою і тими суспільними іграми, в які він змушений грати в нав'язаних йому ролях, невдоволений іншими людьми, взаєминами, які в нього склалися, він не може залишатись «у гри», повністю ігноруючи її. В успішних суспільствах, так само як і в успішних футбольних командах, виробились дієві засоби вилучення «сачків». Раніше це означало для особини, яка виключена зі спільноти, неминучу загибель. Сьогодні існує ніша для тих, хто «вибив з обігу», але розростання її неодмінно позначатиметься на суспільній злагоді та ефективності.

Тепер варто роз'яснити зміст деяких важливих понять. Терміном «особина» (або «індивід») ми позначимо одного окремого представника виду, — *Homo sapiens L.* (Таку назву має наш вид у біологічній номенклатурі). Людина як особина збігається зі своїм тілом і в біологічному сенсі тотожна йому.

Термін «вид» позначає тут усіх особин, які за своїми рисами будови тіла та функціональними характеристиками умовно близькі, схожі; однак головна, визначальна, властивість належності до одного виду полягає в тому, що за такої морфо-функціональної норми особини здатні до самовідтворення, тобто породжують так само плодове потомство. За-

уважте, що це не означає, що будь-яка особина одного виду здатна спаруватись з іншою і народити дітей. Це означає тільки те, що в природних умовах *тільки такі варіанти* тілесної організації здатні до відтворення самих себе в статевому процесі. У ньому можуть породжуватись аномальні особини; якась ось ця особина може втратити репродуктивну здатність або ж вірогідність того, що ці дві особини залишать спільне потомство може бути нульовою (що часто). Те, що всі люди належать до одного біологічного виду означає лише те, що якщо ми візьмемо жінку і чоловіка, які в деяких рисах будови тіла доволі різко відрізняються один від одного, наприклад, типового бушмена, жителя пустелі Калахарі та типову біляву мешканку Швеції, то фізіологічно в них немає бар'єрів для вдалого розмноження. Хоча географічна віддаленість та соціальні бар'єри роблять таке парування вкрай маловірогідним.

Особа ж — це ідентифікована як окрема цілісна роль людини в її соціальних взаємодіях з іншими, якій відповідає власна Я-ідентичність. Фізична особа збігається з індивідом. Однак як певна індивідуальна інтегрована система обробки сигналів, яка виступає у взаємодії з іншими як суб'єкт із власною ідентичністю, особистісно людина може бути представлена навіть і множиною персонажів. У деяких аномальних випадках один і той-таки індивід може переключатися з однієї особистісної ролі на іншу так, що не пам'ятає про свою поведінку і свій досвід в інших ролях. Це нагадує актора, який грає в декількох п'єсах різних персонажів і перебуваючи ось тепер у цій ролі геть забуває про всі свої інші. *Особистістю* ми тут називаємо ті характерні риси та їх суб'єктну інтеграцію в одне ціле, які вирізняють одного індивіда від інших. Особистість — це характеристика індивіда, а от його особа завжди є такою в контексті соціальних взаємин. Якщо особа — це людина в певній ролі, то індивід як особистість — це носій рольового репертуару, опанованого ним. Особистісні риси, однак, не є вичерпно неповторними. Здебільшого люди грають шаблонні ролі, в яких, правда, є своя, індивідуальна, особливість. Тому *індивідуальність* людини охоплює всі її, як подібні до інших, так і своєрідні й неповторні, риси, які виокремлюють її з-поміж решти людей. Індивідуальність характеризує усіх без винятку людей, проте в одних спектр унікальних характеристик значно ширший, аніж у інших. Такі індивіди вирізняються серед маси подібних один до одного людей, і чим ширший обсяг таких малоповторюваних рис, тим більш «ненормальною» буде видаватись людина. «Ненормальність» тут може мати як позитивний відтінок визнання видатних якостей особистості, таких іще називають «Особистостями» (з великої літери), так і осуд аж до визнання їх носія нелюдом. Однак те і те, зазвичай, перемішане: генії ті ще збоченці!

Проте найцікавіші та найбільш інформативні для розуміння людей характеристики пов'язані не з унікальними рисами індивіда (які мало важать саме тому, що унікальні й не укладаються в жоден шаблон, а отже, з них мало що можна передбачити), а саме з типовими проявами, певними характерними індивідуальними варіантами, які можна увібрати в три групи (за способом прояву та реєстрації даних): *морфотип*, *психотип* та *соціотип*. Морфотип — це характерний зразок будови тіла, відповідно психотип — психічної організації, соціотип — певний соціальний персонаж, який культивується спільнотою (див. про культуру далі). Наприклад, люди є роздільностатевими, для них характерний доволі виражений *статевий диморфізм*, тобто в одній особині є або жіночі, або чоловічі статеві органи і до того ж тіла особин жіночої та чоловічої статі відрізняються за деякими особливостями будови, які безпосередньо не пов'язані з дітонародженням. Таким чином ми можемо виокремити морфотип самця і самиці. Водночас існують пов'язані з цим особливості механізмів регуляції поведінки та їх психічні кореляти, що властиві відповідно жінкам та чоловікам (умовно фемінний та маскулінний психотипи). А в різних спільнотах культивують гендерні ролі, тобто статево-рольові соціальні особливості, які включають в себе широкий спектр характерних проявів «нормального» чоловіка і «нормальної» жінки: які види занять допустимі для тих і тих, який одяг вони мають носити, які функції виконувати в сім'ї, у громадському житті, у сексуальній поведінці тощо. Зверніть увагу, що зміст цих гендерних ролей відрізняється в різних спільно-

тах, так само як і число таких ролей може бути більшим від двох. (Останнє може видатися дивним, однак як приклад можна навести євнухів — кастрованих чоловіків, гендерна роль яких відрізнялась від чоловічої чи, скажімо, жіночої, як-от гетер у Стародавній Греції, статево-рольові характеристики яких різко відрізнялись від ролі жінки-матері). Зауважимо, що феміністки не тільки виступають за емансипацію жінок, тобто за право осіб жіночої статі грати чоловічі ролі в суспільстві, але й багато хто з них прагне нівелювати гендерні відмінності, цебто позбутися будь-якої соціально-типової прив'язки суспільної ролі до біологічної статі, інакше — закликають до культивування унісекс-ролей. До питання про розмаїття проявів людського ми повернемося далі, а тут час вдатися до ще одного мисленого експерименту, який завершить прояснення змісту відмінностей у розумінні людини як біологічної особи та соціальної особи.

Уявімо собі, що якимось дивом новонароджена дитина виросла сама-самісінька на безлюдному острові. (Про диво тут згадано тому, що люди народжуються в такому стані, який унеможлиблює їх автономне виживання. Для того, щоб вижити, немовля людини неодмінно має отримати опіку з боку матері та інших осіб, які його захищатимуть та годуватимуть). Ця істота є людиною в першому розумінні, однак не стане людиною в другому. Але звідки ми це знаємо і що саме маємо на увазі? Що буде відсутнє в цієї особи? Оскільки прямо з етичних міркувань такий експеримент не може бути проведений, то питання про співвідношення вроджених, набутих в індивідуальному досвіді та соціально-успадкованих, культивованих, якостей у людині є предметом тривалої дискусії. Найбільша проблема тут і полягає в тому, що ми не можемо виокремити людину з її соціального оточення, щоб перевірити, ким вона стане, якщо буде повністю його позбавлена. Уривчасті відомості про так званих «дітей Мауглі», які у нас є, стосуються здебільшого не чистого виживання дитини в повній соціальній ізоляції, а радше різко відмінної від типової їх соціалізації в умовах позбавлення більшості характерних для життя в суспільстві впливів. Однак навіть із цього видається достеменним, що така «людина» не спроможною буде розмовляти, а, відповідно, й використовувати мову в мисленні, а також у неї відсутній контроль поведінки на рівні вищих психічних функцій. Такі діти нагадуватимуть людину, у якої пошкоджена фронтальна кора, хоча фізіологічно вона в них могла б працювати. Це дещо нагадує комп'ютер, на який не встановлено важливе програмне забезпечення, що й унеможлиблює його використання, скажімо, для набору тексту, хоча всі апаратні ресурси для цього є. Однак тут маємо істотну відмінність: в людині з певного моменту встановити це програмне забезпечення вже стає неможливо. Інакше кажучи, від народження людина має функціонально готові порти доступу до її ресурсів пам'яті та запису програм, які згодом визначатимуть її соціальну поведінку та самоконтроль як члена суспільства, але здатність завантажити в них інформацію триває лише певний, чутливий до специфічного впливу, період часу. Перезаписати її згодом неможливо; доповнення можливе тільки через інтеграцію з раніше встановленим. Можливо, дещо цього програмного забезпечення в людині готове, але не активоване і не інтегроване, щось на зразок програмних бібліотек. Проте функціонально дієздатною як член соціуму людина стає шляхом засвоєння характерних для нього зразків поведінки в спільноті. При цьому формується і її особистісний психотип.

Ми могли б розширити наш уявний експеримент, якщо замість одного немовляти уявили б собі їх десяток-другий. Інакше кажучи, змодельємо ситуацію, коли особина людського виду перебуває оточенні собі подібних. Що буде, якщо таке станеться з більш-менш дорослими особинами, які попередньо пройшли первинну соціалізацію в суспільстві, а потім були з нього вилучені на доволі ранній стадії чи/та перемішані з вихідцями з інших соціальних середовищ ми знаємо доволі точно. Ця зграя дітей надивожу нагадуватиме зграю шимпанзе, з характерними для них соціальними особливостями, але й дещо більше. Якщо діти засвоїли початкові навички мовлення, то потім, в такій новій соціальній ситуації в них сформується своя, притаманна тільки цій групі, мова і так само деякі характерні для цієї групи поведінки. Але разом із тим, унікальність цих утворень буде обмежена: у них проявлятимуться декілька

типових структур, які різнитимуться неістотними деталями (на кшталт того, як вимовлятиметься якийсь звук, більш м'яко чи більш твердо абощо). Однак все ж таки ці структурні особливості такі, що вони формують декілька типів конструкцій. Інакше кажучи, це нагадує конструктор, набір складників якого визначений і обмежений, і з нього можна скласти лише певний набір побудов (але не єдину!). Але це стосується дітей вже ініціалізованих соціально. Що ж буде тоді, коли ці діти вирости в такому ізольованому від дорослих стані з немовлятства — ми не знаємо.

Тут саме час дати відповідь на питання, чим же люди вирізняються від інших тварин, що в них своєрідного, а то й неповторного?

За будовою тіла люди належать до ряду Приматів, поділяючи рештою в цьому ряді (разом з лемурами, довгоп'ятами, мавпами) декілька характерних рис у будові кістяка і загалом близькі за функціонуванням більшість із внутрішніх органів. За комплексом цих особливостей, зокрема відсутністю хвоста, люди дуже схожі на людиноподібних мавп: орангутана, горили, шимпанзе і бонобо. Однак у людей є унікальна серед приматів і взагалі серед ссавців риса: це переважне пересування на двох нижніх кінцівках (біпедальзм), що має свої морфологічні відповідники. Зауважимо, що всі без винятку мавпи можуть ходити на двох, а деякі і доволі часто це роблять, проте саме у людей це стало настільки значимим функціонально, що наша будова тіла неначе підігнана під такий спосіб пересування. Подібну модель ми спостерігаємо широко у птахів, і там зрозуміло чому: передні кінцівки стали спеціалізованими і використовуються для польоту, а для наземного пересування залишилися задні (нижні). Там, де це наземне пересування стає домінуючим, у багатьох птахів крила перевелися нанівець. Відповідно й у людей верхні кінцівки більш спеціалізовані, ніж у решти приматів і пристосовані до виконання тонких маніпуляцій предметами. Зокрема великий палець у людини протиставлений решті, завдяки чому ми можемо більш вправно захоплювати і міцно утримувати невеликі предмети одними лише пальцями. Є ще одна характерна риса людей у будові тіла, яку давно вже виявили морфологи. Доросла людина набагато більше схожа за пропорціями тіла до немовлят мавп, аніж на мавп дорослих. Загалом у людей, порівняно з найближчими тваринними родичами, кістяк тендітніший (грацильний), щелепи менш масивні та не випирають уперед, ікла недорозвинені, голова відносно велика, череп уміщує набагато більший мозок (у 3–3,5 рази більший, аніж у шимпанзе). За показником відношення маси мозку до маси тіла люди взагалі є лідерами серед усіх тварин. До того ж мозок людини найскладніше організований, площа кори дуже велика, вона зібгана в численні звивини (що дозволяє вмістити більшу площу у менший обсяг). Особливо розвинені у людини лобні частки півкуль головного мозку (фронтальна кора). Зовні людина справляє враження головатої та мозковитої голої недоношеної мавпи. Відсутність розвиненого волосяного покриву на тілі (шерсті) пов'язана саме з цим і є випадковістю, яка не має ніякого адаптивного функціонального значення. Таке явище, коли внаслідок десинхронізації розвитку різних частин початкової форми статева зрілість настає на тлі збереження дитячих рис у дорослих, називається *неотенією* і характеризує не тільки людей, а й ще чимало інших видів. Зважаючи на те, що внаслідок пристосування до прямоходіння і перебудови кісток тазу народження дитинчати стало утрудненим, особливо дитинчати з великою головою, то в людей немовлята народжуються тоді, коли ця голова може протиснутися крізь вузький родовий шлях. У такій стадії розвитку дитина ще не здатна самостійно пересуватись і годуватись, їй потрібна постійна опіка з боку матері, а тій в свою чергу — допомога її родичів. Таким чином, особливості будови тіла та інша характерна риса людей — соціальний спосіб життя — тісно переплетені.

Живучи в соціальних групах, тварини використовують ефект кооперації: взаємодії між собою задля здобуття якогось цінного ресурсу чи створення сприятливих умов, які інакше, поодиноці, здобути неможливо. У більшості тварин ці створювані соціальними взаєминами блага зводяться переважно до вищої захищеності від хижаків (але не тільки). Однак у людей соціальна кооперація побудована на основі *колективної знаряддевої діяльності з розподілом та успадкуванням соціальних ролей*. Причому їх успадкування здійснюється завдяки прин-

ципово іншому, аніж у інших живих істот, механізму спадковості, який ми позначимо як *культурно-генетичний*. Завдяки такому трійстому поєднанню — знаряддевої діяльності, соціальної кооперації та передачі соціального досвіду з покоління в покоління — люди як вид слідуєть унікальній стратегії життєзабезпечення: модифікації власного життєвого середовища шляхом його активного перетворення під свої потреби. Серед таких соціально використовуваних знарядь, які водночас використовуються як засіб соціальної пам'яті *знаки* і знакові системи — *мови*. Мова при цьому має подвійну функцію: вона поєднана із сигнальною системою зв'язку (мовлення та інші способи передачі відомостей) та водночас може використовуватися для моделювання ситуацій і опосередкованого розв'язання задач (тобто мислення). Мова є засобом керування поведінкою людей з розподілом життєвих дійств на прямі, незахищені, та ігрові, заміщені, захищені. Унаслідок цього розвинулися численні форми символічних практик, тобто дій зі створення та використання знаків і пов'язаних з ними життєвими середовищами. Початково ці практики мали колективний характер, проте для сучасних людей властива ще одна унікальна особливість — їх *інтериоризація*, або внутрішнє засвоєння і розігрування в собі всіх тих дійств, які здатна людина генерувати символічними засобами. Індивід сам у собі, у своїй уяві розіграє світи, здатен фантазувати та спілкуватися сам із собою, говорити сам до себе і давати відповіді самому собі. Таким чином, тепер значна частина цієї роботи проходить згорнуто щодо соціуму, *уособлено*. Цей комплекс рис загалом можна позначити словом *розум*, звідси й видова назва — людина розумна.

Розглянемо дещо детальніше всі ці особливості, хоча повний їх розбір виходить за обмежений обсяг теми. Знаряддям називають предмет, який використовується як посередник між органами тіла взаємодії з іншими предметами. Початково знаряддя заміщують певну частину тіла, модифікуючи її вплив на якийсь об'єкт-ціль. Так, камінь можна використати для завдання удару, жбурляючи його чи утримуючи під час удару рукою. Відносна вигода, перевага, яка при цьому досягається та що або удар завдається з більшої дистанції, або більшої сили, проникаючої здатності, порівняно з тим, якби цей удар був завданий голіруч. Згодом дедалі більша частина дій стає такою, що в них одне знаряддя використовується для обробки іншого знаряддя, тобто має що опосередкованіший характер. Створюваний при цьому світ заміщує початковане природне предметне оточення, стає виготовленим, рукотворним. Ось оцей обробіток, створення штучного світу, як і сам цей світ рукотворних предметів, називається *культурою* (від латин. дієслова *colere* — обробляти, вирощувати, дбати про щось). Культура — це сукупність продуктів такого обробітку; все те, що плекають, дбають про його збереження і створення. Це — точний і найбільш глибокий зміст цього слова, яке, щоправда, використовують в мові з різними значеннями, часто-густо не завжди достатньо вмотивовано. Наприклад, в українській мові широко усталилось вживання слова культура у значенні «опіка мистецтвами та проведенням заходів дозвілля». При цьому може скластися враження, що, скажімо, проведення пісенного конкурсу чи організація театрального гуртка належить до сфери культури, а вирощування пшениці та утилізація сміття — ні (що, ясна річ, не так). Тут і далі пам'ятаймо, що культура означає тільки те, що якась річ виготовляється і є предметом турботи про її збереження та відтворення. Цей контекст вживання потрібен нам для того, щоб підкреслити характерну рису людського способу життя: творення спільнотами людей власного, притаманного їм, життєвого світу виготовлених ними предметів і серед цих «предметів» є і власне людина як носій соціальних ролей. Індивід у спільноті людей культивується, вирощується і обробляється, при цьому він засвоює накопичений у спільноті досвід, занурюється в штучний світ. Як інакше кажуть, індивід виховується, соціалізується, набуває свого статусу та ідентичності в суспільстві людей і стає людиною (у другому розумінні цього слова). Засвоюючи ці ролі, він водночас засвоює певні соціальні норми (зразки дозволеної та заохочуваної поведінки, водночас утримуючись від поведінки, не бажаної для суспільства). «Небажаність» тут означає невідповідність культурній традиції. Цей механізм соціального контролю, який включає й своєрідний процес засвоєння зразків поведінки на рівні власного самоконтролю, визнання та бажання вимагати все це від інших, називається *суспільною мо-*

раллю. Мораль спільноти визначає, хто є своїм, на кого поширюється захист спільноти і визнання статусу особи, а хто виганяється, знецінюється, стає нелюдом, чужаком. До чужих ставлення інше: їх побоюються, уникають, цькують, якщо ті загрожують втручанням чи вступають в агресивну сутичку або ж, програвши, втікають. Мораль створює бар'єр соціальної ізоляції, який ще називають *ксенофобією*. Зауважимо, що це слово (ксенофобія) часто вживають сьогодні з негативним відтінком, маючи на увазі те, що упереджене ставлення до представників іншого етносу, раси тощо заважає суспільним контактам, суспільній інтеграції і є неприпустимим проявом дискримінації. Однак ксенофобія — це медаль двома площинами. Її відсутність взагалі унеможлиблює інтеграцію спільноти; терпимість до «нелюдської» поведінки має наслідком те, що людина врешті-решт оскотинюється повністю. Проте мораль як основний інтегратор спільноти і ядро совісті особи, сама по собі не визначає, чи є якась модель поведінки корисною чи ні, варто її зберігати та відтворювати чи ж не варто. Норми моралі — це такі ж знаряддя, як і будь-які інші, тільки оброблюваним предметом в ній є поведінка індивіда, а культивований зразок — інструментом, ефективність якого перевіряється практикою. Практикою, зауважимо, десятків поколінь у конкретних життєвих умовах. Тому одна й та сама норма може бути як корисною для виживання та процвітання спільноти, так і заважати цьому залежно від конкретних обставин життя. Деякі з таких норм мають фундаментальний, універсальний характер, оскільки вони визначають власне базові умови інтеграції в спільноту. До таких норм, наприклад, належать норми, які захищають життя особи («не вбий свого») чи виправдану взаємовиручку («допомагай тому, хто просить про допомогу або явно потребує її, якщо той, хто її вимагає є гідною людиною, своїм», «ділися зі своїми їжею» тощо). Інші ж норми моралі мають сильний вплив в один час, а далі втрачають свою вагу через змінені умови. Як приклад можна навести шанування дівочої цноти, яке має нав'язливий характер в одних спільнотах і нехтується як норма в інших. Важливо також розуміти, що ніякого «морального закону» в якомусь іншому розумінні, аніж усталені зразки поведінки в спільноті, які культивуються і підтримуються засобами соціального контролю, не існує. Питання ж оцінки виправданості таких норм та принципів такої аргументації виходить за межі антропології та належить до проблематики етики, яку ми тут не розглядаємо.

Отже, культура охоплює і речовий світ довкола людини, і власне людину як частину цього «оброблюваного» світу. Як же здійснюється культурно-генетичний процес? Як передається інформація з покоління в покоління? Першу складову цього ми вже фактично окреслили: потрібен механізм соціальної ізоляції певної групи людей, який включає в себе мораль і ксенофобію. Цей механізм зіграв вирішальну роль взагалі в становленні людини і з ним пов'язана специфічна форма добору, який можна назвати *євгенічним* (від грец. слова, що означає шляхетне походження). Суть цієї форми селекції полягає тому, що репродуктивний успіх і статус людини в групі залежить від слідування нею груповим нормам. Тому той, хто не відповідає їм з групи виштовхується, залишається без соціальної підтримки.

Як це не дивно, мораль виникла раніше людей сучасного типу; ба більше, саме завдяки існуванню такого механізму й з'явилися люди. Народження й виживання дитинчат значною мірою залежали від суспільної згуртованості первісних спільнот та здатності усунути власного середовища тих, хто не спроможний був адаптуватися до соціального життя та виконувати просоціальні ролі. Відтак і репродуктивний успіх особини залежав від її включення в соціальну єдність, а через те в генофонді накопичувалися спадкові програми, які сприяли такій соціальній інтеграції та консолідації.

Серед таких механізмів, які мають генетичну основу, — рефлекс наслідування поведінки свого оточення, або, інакше, *іматогенний рефлекс*. Цей механізм робить можливим швидке поширення і закріплення в спільноті певних зразків поведінки. Суть його проста: якщо хтось регулярно повторює якусь дію: то шляхом її імітації, відтворення, ви засвоюєте її в готовому вигляді, без власних проб і помилок, без винайдення цього способу самотужки. Наслідування є основою соціального навчання (роби як я!), причому воно не вимагає свідомого контролю і спеціальної мотивації: ця здатність є вродженою. Разом з

механізмом соціальної ізоляції рефлекс наслідування закладає культурну традицію, тобто передачу з покоління в покоління усталених зразків поведінки, характерних саме для цієї спільноти. При цьому чим масовішим є таке відтворення, тим сильніша його дія на індивіда, що зумовлює *стадність* поведінки. Зауважимо, що ця риса широко використовується в рекламі, політтехнологіях тощо.

З легкої руки Р. Докінза, британського генетика, зоолога, еволюціоніста, філософа і публіциста, дискретна одиниця такого копіювання отримала назву *мем*. Таким чином, іматогенний рефлекс на базі соціально ізольованої спільноти закладає специфічну для неї соціальну пам'ять — основну функцію культури — і консервативне відтворення культурно-детермінованої поведінки індивіда. Проте за відсутності таких готових зразків, а це, вочевидь, хучіше стається там, де спільнота стикається з непередбачуваними обставинами, новими для себе життєвими ситуаціями, там, унаслідок індивідуальних проб і помилок (значна частина яких стає фатальною, але серед них і вдалі відкриття) виникає новий зразок дій, який швидко засвоюється спільнотою, але з деякими відтермінуванням відносно часу його початкової появи в особи-новатора. Таким чином, консерватизм і стадність спільноти, її традиціоналізм, служать своєрідним буфером, який захищає її від поспішних інновацій. Водночас, на тлі *конформізму* більшості складу групи, тобто орієнтації особи на групові норми поведінки і високу стадність конформістів, в спільноті завжди є маргінальна частина *нонконформістів*, тих, хто «ненормальний», але частково приймається групою. Нонконформісти як правило мають низький соціальний статус або ж грають особливі, «юродиві», ролі, проте не усуваються із групи (тим самим відрізняючись від ізгоїв). Здебільшого саме вони є тим «полем випробувань», який забезпечує суспільству резерв мінливості в суспільній поведінці. Разом із тим, у сучасному суспільстві відбувається зсув традиції в сторону вищого статусу осіб із нетрадиційною поведінкою. Як наслідок цього й різке зниження ксенофобії, більш терпиме ставлення до інакомислення, загалом вищий індивідуалізм та співіснування в суспільстві культурно-розмаїтих спільнот. При цьому зростає роль цілеспрямованої пошукової та інноваційної активності, формується інституціонально науково-дослідна діяльність, від якої значною мірою залежить виробництво та соціальне управління.

Культурно-генетичний процес додатково тримається й на соціальному контролі поведінки індивіда, особливо в дитинстві, який полягає у виховному впливі на особину з боку її оточення. В основі такого впливу відомий метод батога і цукерки, коли бажані дії емоційно підкріплюються, схвалюються, заохочуються подарунками, небажані — караються. Однак на відміну від безпосередніх емоційних реакцій чи батьківської турботи, в основі такого виховання лежить культивований, відтворюваний зразок. Вочевидь, що для цього потрібен механізм початкового засвоєння цього зразка, який на певному етапі стає не просто відтворюваним, а формує мотив вимагати його дотримання іншими, домінування над іншими шляхом змушування їх відтворювати дію-вимогу. З цим механізмом пов'язана ще одна характерна риса соціальних взаємодій: їх сугестивний (навіюваний) та аутосугестивний (самонавіюваний) вплив. Аутосугестія та автономний самоконтроль інакше відомі як совість (непереборне бажання слідувати певному зразку поведінки без зовнішнього примусу і переживання сорому та провини, коли таке слідування порушене). На відміну від інстинкту (а совість має в певному сенсі подібний до інстинкту характер дії), добросовісна поведінка має внутрішньоконфліктну мотивацію: в ній один, базовий, мотив пригнічується іншим, вторинним, соціально-детермінованим. Як показали психоаналітики починаючи з З. Фрейда, такий конфлікт часто є причиною неврозів, але так само і зміщення енергії пригніченого мотиву в просоціальне русло (так званої сублімації). Так, у діяльності священника, художника, вченого чи політика значну роль можуть відігравати зміщені сексуальні або ж агресивні потяги. За декларованими мотивами приховується додатковий мотив, який часто не усвідомлюється особою, хоча вряди-годи відіграє домінуючу роль у спрямованості та інтенсивності її зусиль.

Нарешті, доповнюючи наслідування та виховання, в процесі соціалізації та засвоєння культурної традиції індивід прямо пристосовується до предметного середовища, яке власне для нього є природним (хоча воно і створене поколіннями попередників). Речі довкола нас несуть у собі відомості про їх використання вже тільки тим, що для того, аби їх використати, потрібно взаємодіяти з ними певним чином.

Навіть якщо ви не знаєте як їздити на велосипеді чи веслувати в човні, користуватись молотком чи виделкою, їх будова обмежує можливі способи використання. Здогадатись як орудувати веслом чи бити молотком легше, аніж винайти та виготовити ці речі. Світ речей неначе сам по собі вже є інструкцією щодо їх використання (хоча й далеко не досконалою). Користування цією «інструкцією» залежить, однак, від набутого вами досвіду та наявності аналогій в ньому.

«Дикун» не здогадається, як користуватися смартфоном, а ви навряд чи зможете оцінити якесь мисливське знаряддя, хоча призначення більш архаїчних предметів в цілому легше збагнути, аніж сучасних винаходів. Проте занурюючись в предметний світ серед зразків його використання людина мимоволі засвоює його зміст. Так, сучасні діти на ходу засвоюють те, як користуватися мобільним зв'язком, так само, як їхні далекі пращури свого часу легко засвоювали відмінності слідів тварин та властивості рослин (у чому геть не розбираються ані сучасна дитина, ані більшість дорослих).

Соціальний спосіб життя, знаряддева діяльність та їх поєднання в культурі заклали підвалини, напевне, найвиразніші відмінності людей від решти тваринного світу: використання мови для комунікації та вироблення ефективних рішень, мислення як способу розв'язання задач засобами знакової системи, розвинутої ментальної культури на основі символічних практик та їх індивідуального відповідника — вищих психічних функцій. Саме цей комплекс рис і вбирає себе те, що означається словом «розум».

Кажучи про культуру ми допоки що тримали в умі два її аспекти: виготовлені людьми речі (у широкому розумінні, включно зі спорудами чи пристроями), культуру уречевлену; (2) культуру поведінки людей, тобто будь-які відтворювані в спільноті зразки дій, які є специфічними для неї, включаючи сюди усілякі звичаї, ритуалізовані моделі взаємодії між людьми тощо, серед них і моральні норми. Однак культура містить і третю царину створюваних предметів, яка синтезує перші дві. Серед виготовлених речей є ті, які виконують роль сигналів, що регулюють поведінку і несуть у собі інформацію про інші речі, взаємодії між ними та їхні властивості. Причому такі речі, або інакше їх ще називають — знаки, водночас реалізуються як певний спосіб поведінки і як її уречевлений знаряддевий відповідник. Знак є на одній стороні знаряддям, а на іншій — психічним (психомоторним і психосенсорним) процесом. Причому знаки водночас задіяні в комунікативному процесі, включені в соціальні взаємодії і є засобом регуляції поведінки іншої особини. Вони утворюють світ-посередник між матеріальним даностями та психічними станами.

Систему знаків інакше називають мовою. На основі оволодіння нею людини розвинулися вищі психічні функції, які й обслуговують реалізацію мови в комунікації та керуванні поведінкою, а серед них і свідомість. Мова створює щось на кшталт колективного інтелекту, якому виникає кооперативний ефект, у ньому накопичується інформація, незалежно від її зберігання в пам'яті окремого індивіда і водночас своєрідне середовище, у якому здійснюється відбір моделей поведінки. Без мови неможлива й наука.

Розберемо детальніше, чим знак відрізняється від комунікативних сигналів, притаманних й іншим тваринам, не лише людям, і що відсутнє в таких комунікативних системах, порівняно з комунікацією з використанням мови. Сигналом є будь-який фізичний вплив, який виконує роль пускового механізму. Інакше кажучи, енергія, яка необхідна для генерації сигналу і його розпізнання, використовується для модифікації якогось іншого процесу, який має власні енергетичні характеристики. Сигнальна взаємодія вплетена в канву життя, вона реалізується на всіх рівнях організації живого: від базових біохімічних процесів до соціальних комунікацій. Пряма сигнальна комунікація між організмами передбачає реак-

цію на певну зміну характерними змінами у відповідь. Наприклад, забарвлення шкіри чи оперення, акустичні параметри (характеристики хвиль, що розповсюджуються в повітрі), леткі хімічні сполуки або що як сигнали запускають тих, хто їх сприймає певні комплекси дій. Фізичні (енергетичні) характеристики передачі сигналу, середовище його розповсюдження називають каналом комунікації (зв'язку). Генерація сигналу може бути цілковито мимовільною, так само як розпізнаються сигнали не лише ті, які генерує інша тварина. Реакція на зміну освітлення чи температури повітря, так само як і чутливість до певних виділень, які супроводжують оваріальний цикл — це приклади сигнальних взаємодій. У багатьох випадках у тварин закріплюється спеціальний механізм генерації сигналу, пов'язаний з певним її станом, в тому числі у зв'язку зі сприйняттям нею інших сигналів. Наприклад, крики тривоги або характерні сигнали статевого збудження. Загалом експресія, тобто вираження емоцій, притаманна багатьом тваринам.

Ці сигнали можуть бути навіть диференційованими відносно об'єкта. Наприклад, верветки передають різні сигнали, побачивши змію чи леопарда відповідно. Однак, усьому цьому притаманна спільна риса: сигнал лише запускає певний стан і поведінку, навіть якщо цей стан високоспецифічний і адаптивний та організовує взаємодію між особинами, навіть і колективну. Прикладом прямої сигнальної комунікації може бути плач дитини: він привертає увагу дорослого запускає в нього поведінку, спрямовану на усунення цього плачу, — допомогу дитині. Однак цей сигнал не передає ніякої об'єктної інформації. Уся інформація вже зашита в двох системах: у тій, що генерує сигнал і у тій, що на нього реагує. Мова ж відкриває принципово нову якість: за допомогою знаків моделюється ситуація і той, хто сприймає сигнали мови переносить цю ситуацію, так би мовити, у власну «голову». Мова — це засіб кодування даних і тим самим генерації відомостей про невідомі початково характеристики тому і про те, хто прямо не стикається з тим, про що йому повідомляють. Мова керує уявою і формує уявлення. Знак є таким сигналом, який вказує на певний предмет (позначає його) і сприйняття цього сигналу в уяві викликає образ цього предмета, асоційований з комплексом дій, які над ним виконувалися, його властивостями тощо. Причому означуватися можуть як цілісні предмети, так і способи їх зв'язку з іншими, дії над ними, їхні порівняльні властивості тощо. Предмет занурюється в уяву і в ній над ним виконуються дії під управлінням відповідних сигналів. Мова — це по суті контрольовані і скеровувані квазігалюцинації, які можна використати для перенесення відомостей про неіснуючі речі або невідомі індивідові обставини. Знак, так само як і будь-який інший сигнал, запускає певний процес; але цей процес — уявне відтворення і подальше означування. Мовне повідомлення завжди породжує нові повідомлення у відповідь. Звідси ще одна важлива відмінність від прямої сигнальної комунікації: так само, як знак є посередником між предметом і його образом в уяві, предмет є посередником між одним знаком та іншим. Тому можливо генерувати скільки завгодно знаків для позначення одного й того ж предмета. Знаки мови можуть (як сигнали) кодуватися у різних каналах зв'язку, що робить врешті-решт такий сигнал суто умовним найменуванням і дозволяє приховувати зміст відомостей від тих, хто не утаємничений у цей шифр. Окрім того, в такий спосіб люди здатні породжувати мовні ігри, які власне і стали основою символічної ментальної культури в усьому її розмаїтті та багатстві проявів. Ігровий характер використання мови дозволяє конвертувати її в мислення, тобто в розв'язання задач за допомогою знаків-посередників, фіксації проміжних результатів, передачі їх іншим учасникам і колективної участі у вирішенні проблеми, зокрема силами навіть кількох поколінь людей, розділених тривалими проміжками часу. Мовна гра стає засобом представлення, моделювання певних ситуацій та діячів у них. Хоча такі ігри можуть бути відірваними від дійсності, як от в міфах та в інших фантазійних культивованих способах — в мистецтві, в релігії тощо, проте такі моделі вторинно здатні бути засобом пошуку ефективних рішень. Ключовим чинником такого вторинного перетворення «казкового» світу в дійсний, власне, і стала наука як спеціальний інструмент підгонки мовної моделі під об'єктні властивості світу. Для цього такі моделі цілеспрямовано модифікуються і відбираються за критерієм точності прогнозів на їх основі:

співпадіння логічного слідування в мовній моделі та очікувань на його основі з дійсним станом справ.

Про початковий ігровий характер такої діяльності тут сказано не в метафоричному розумінні, а буквально. У цьому ще одна характерна особливість людей як живих істот: у нас ігрова активність має переважний характер, розширюється і проникає в усі сфери, стаючи найпотужнішим мотиватором. Втрата цього «сенсу» часто переживається навіть і як втрата сенсу життя. Людина, яка занурена в значимі для неї ігри та відповідні цілі, відчуває азарт і втіху від життя. Найважче людині дається робота, цілі якої виходять за межі її фізіологічних потреб і водночас у якій вона не бачить змісту, прив'язаного до її улюблених ігор. Люди залишаються дорослими дітьми не лише морфологічно, але й психофізіологічно. Ця «інфантильність» має свою позитивну сторону: ігрова свобода, життя «так, неначе...» забезпечує унікальну психологічну пластичність людей, здатність їх перекодовувати свої програми поведінки за короткий час. За це є своя плата: великий відсоток аномалій — соціальних, ментальних, особистісних, багато з яких нежиттєздатні та навіть небезпечні. Людину по праву не тільки можна назвати розумною істотою, але й так само істотою божевільною. Зрештою, розум і божевільня йдуть тінню йдуть одне за одним. Наприклад, в результаті кількадесятилітніх досліджень шизофренії складається враження, що в основі цього розладу лежать ті самі механізми, що й ті, які забезпечують можливість теоретичної творчості (або принаймні вони тісно між собою ув'язані).

До повноти цього короткого нарису своєрідності людей варто також додати те, що стосується відтворення роду людського. Вочевидь, що це відтворення включає в себе водночас дві сторони: фізіологічну — запліднення та народження та (2) соціокультурну — становлення особистості як члена спільноти, який грає соціальні ролі й у такому статусі відтворює себе в інших особистостях (не обов'язково споріднених ним «по крові»). Однак наразі домінуючою формою такого відтворення залишається інститут первинної соціалізації — сім'я на основі шлюбу. Саме в сім'ї здебільшого відбувається народження, і виховання, хоча на друге за останні два сторіччя посягає нині держава та пов'язані з нею інші суспільні інституції (переважно освітні). А ще раніше цією подобою батьків була церква (вплив якої нині різко зменшився, хоча й залишається відчутним). Проте власне основа цієї структури — шлюбний союз — в усіх відомих нам спільнотах є культивованою суспільною нормою, з якою до того ж пов'язана лівова частка моральних регулятивів. Сама по собі регламентація статевих життів і суспільно-культивовані правила добору статевих партнерів видаються доволі дивними і так само є унікальними серед живих істот.

З точки зору особливостей статевої поведінки в людей є декілька прикметних рис. Передусім це відсутність сезонності в паруванні (що однак не є унікальним; і серед приматів є так само чимало видів, у яких статева хіть самки не прив'язана до якоїсь певної пори року). Але у людей готовність жінки до статевих актів слабко пов'язана із оваріальним циклом, тобто жінки готові спаровуватись і в той період, коли зачаття неможливе. Причому овуляція (вихід зрілої яйцеклітини) дуже слабко маркується якимось зовнішніми проявами. Як порівняння, можна навести приклад шимпанзе, у самок яких у період овуляції бубнявіє, набуває бордово-рожевого відтінку ділянка, що прилягає до зовнішніх статевих органів і самі вони, до того ж з них виділяється велика кількість слизу зі специфічним запахом. Весь цей комплекс ознак водночас приваблює самця і вказує йому на готову до спаровування самку. Натомість величезна кількість різноманітних засобів прихорошування і статевих приваблювань у людей практично не пов'язана власне з зачаттям. Усе це говорить про те, що сексуальна поведінка людини має зміщену відносно репродукції вторинну функцію регуляції соціальних взаємин, зокрема статусу в суспільній ієрархії. Більшість з цієї поведінки є культурно-специфічною і відрізняється в різних спільнотах (тут достатньо згадати хоча б різні традиційні канони фізичної привабливості у різних народів). І найхарактернішою деталлю цієї регламентації є *табу інцесту* — моральна заборона статевих контактів між близькими родичами, що в свою чергу містить і власне інститут спорідненості саме як со-

ціальний інститут. Архаїчні, доцивілізаційні соціальні взаємини будувались виключно на основі кривної спорідненості та інституту шлюбу, який регламентує: (а) хто може спаровуватись між собою; (б) відповідальність сторін у догляді за дітьми; (в) вторинні права двох родів, пов'язані з тим, що їхні представники утворили статевий союз. Причому шлюбні норми та обрахунок спорідненості в різних спільнотах відрізняються (хоча їх і можна звести до кількох типів). Звідси в сексуальній поведінці людини химерно переплетені давні інстинктивні потяги та форми активності з культурними детермінантами, серед яких є як сексуально-провокативні, так і сексуально-репресивні. Люди є одними із найбільш сексуалізованих живих істот, яких сексом просякнуті чи не всі аспекти активності. Секс для людей — це, напевно, серйозна гра, більшу смисложиттєву силу від якої має хіба що боротьба за вплив, владу та соціальний статус.

Отже, підводячи проміжний підсумок, зведемо усі ці риси людини в єдину картину.

Люди вирізняються серед приматів прямоходінням, модифікованими верхніми кінцівками з розвинутим апаратом маніпуляцій предметами, з великим, складно організованим мозком та відносно тендітним кістяком і невеликою м'язовою силою, відсутністю шерсті.

Люди істоти соціальні, в соціальних структурах яких домінує колективна знаряддєва діяльність. З нею тісно пов'язаний культурно-генетичний механізм спадковості та змінена адаптивна стратегія виду в бік модифікації середовища життя під свої потреби. Ці два аспекти є основними функціями культури, що знаменує специфічно людський спосіб життя.

Культура лежить в основі відтворення собі подібних та розширена у формах символічної діяльності, з якою пов'язані вищі психічні функції людини особи, феномени мови, мислення та соціального контролю за поведінкою індивіда (мораль та совість). Цим визначається статус людини як істоти розумної.

Людина є істотою з подовженим дитинством, «недоношеним» творцем смисложиттєвих ігор, істотою, яка грається. Грою просякнута і ментальна культура, і секс.

3. Чому люди різні?

Усе, що ми раніше говорили характеризує деяку людину «взагалі», вид людей як таких, його характерні сукупні риси, які вирізняють людей серед інших істот. Але фізично існує не людина «взагалі», окремі індивіди і спільноти, які не тотожні в усіх своїх рисах. Кожен такий індивід чи група має специфічні риси, що окреслюють певний тип чи унікальну індивідуальність. І все багатство розуміння людей криється саме в нюансах цих відмінностей і подібностей. Вони (відмінності) є предметом емпіричних досліджень і весь їх спектр далеко не охоплений наукою і, зрозуміло, його неможливо навіть похапцем представити у стислому огляді. Багатий матеріал, накопичений тут дослідниками, структурований в декількох дисциплінах. Фізична (або біологічна) антропологія вивчає варіації будови тіла. Серед них варіації окремих ознак, які мають вимірне та описове вираження (методи антропометрії та антропоскопія). Наприклад, такі як форма носа (описова ознака) чи обхват талії (вимірна). На основі цих ознак систематизують виявлені характерні відмінності, групуєчи їх за категоріями. Так, морфологічні відмінності груп людей, які тривалий час перебували у відносній репродуктивній ізоляції і в них склався свій локальний морфотип називають *расою*. Раса — це збірна характеристика міжгрупових варіацій за комплексом ознак. Раса характеризує не індивіда (тому не коректно запитувати, до якої раси хто належить), а групу людей (локальну популяцію). Однак на основі цих рис можна побудувати своєрідний синтезований портрет цієї групи, зразок, на який всі члени цієї популяції більше схожі, аніж на інші зразки. Важливо зауважити, що расові ознаки не включають в себе культурні, соціальні характеристики. Тому немає української раси чи угорської, чи, скажімо, раси фанатів «Динамо» (Київ) або баптистів. Расові відмінності охоплюють також весь доступний комплекс морфологічних ознак, а не якусь одну. Тому відмінності за кольором шкіри — це ан-

тропоскопічний показник, але його недостатньо, щоб вказати на расову близькість двох темношкірих чи світлошкірих популяцій. Так, темношкірі австралоїди, койсанська раса та негри за комплексом ознак різняться одна від одної не менше, аніж кожна з них від світлошкірих європеїдів чи айнів. Зв'язок морфологічних расових ознак з іншими, наприклад, психофізіологічними, залишається проблематичним. На дослідження в цій царині накладене негласне табу як реакція на відвертно дискримінаційні расові теорії кінця XIX — першої половини XX ст. Сьогодні ми впевнено можемо стверджувати, що людство є біологічно єдиним видом, до того ж індивідуальні варіації людей відносно незначні, порівнюючи з іншими видами. Що ж стосується інтелектуальних здібностей, то немає достовірних даних про існування якихось їх расових індикаторів.

У будь-якій популяції, проте, ці здібності варіюють у широких межах. Однак розвиток цих здібностей має виразну культурну специфіку. Через те порівнювати їх прямо некоректно, якщо за критерій береться саме успішність в якомусь виді діяльності. Академічна успішність, якою часто міряли розум, є далеко не єдиним способ адаптації людини до соціального життя, життєвого успіху та особистого щастя його членів.

Особистісні, інтелектуальні, психофізіологічні відмінності людей вивчає диференціальна психологія, у межах якої виокремлюються такі характерні одиниці аналізу, як темперамент (комплекс психофізіологічних генетично детермінованих рис), характер (комплекс сформованих у ранньому онтогенезі, малозмінюваних надалі, установок, накладений на темперамент), тип особистості (накладені на характер ціннісні установки та засвоєні соціальні ролі).

Серед таких досліджень, що пов'язують фізичну антропологію (диференціальну морфологію) і диференціальну психологію, є пошук зв'язків між рисами будови тіла і психічної організації. Наприклад, чи існують психічні відмінності між чоловіками та жінками, пов'язані не з їх вихованням в певній культурі, а зі вродженими психофізіологічними задатками двох статей. Останніми десятиліттями це питання набуло неабиякої гостроти з огляду на домагання жіночого політичного руху за емансипацію (феміністок). Інші питання стосуються того, чи існують чіткі індикатори в будові тіла якихось психофізіологічних характеристик. Тривалий час була популярною конституціональна теорія темпераменту, згідно з якою певний набір морфологічних ознак (соматотип) трактувався як надійний засіб передбачення схильностей та здібностей індивіда. Однак ретельні емпіричні дані заплутали це питання, хоча стара теорія може бути вже точно відкинута.

Водночас паралельно з вивченням мінливості індивідів розгорталось і вивчення варіацій суспільних груп, передусім реліктових, таких, які вважалися «дикими», в яких, як гадали, збереглися архаїчні риси (що саме по собі може бути поставлене під сумнів, оскільки всі вони — наші з вами ровесники). Цей напрям отримав назву культурна соціальна антропологія, в руслі якого розвинулись чимало спеціалізованих відгалуджень, — досліджень різних аспектів становлення соціальних інститутів в еволюції людства та варіацій звичаїв у різних сферах (моральні та правові установлення, педагогічні практики, гендерні ролі, шлюбні інституції, господарство тощо).

В усьому цьому масиві тут маємо задатися питанням, чим зумовлені ці відмінності, спробувавши систематизувати типи чинників, які визначають мінливість людей. Їх можна увібрати в чотири групи.

Дві з них щодо індивіда є факторами спадковості. Інакше кажучи, ця мінливість не залежить від індивідуального досвіду особи, відповідні риси будови тіла, вдачу, здатності він отримує в готову вигляді від своїх прашчурів. Однак характер цих процесів успадкування різний. Перший тип, молекулярно-генетична спадковість, зумовлена механізмом відтворення організму на основі молекулярної матриці. Індивідуальний розвиток, онтогенез, відбувається як самоорганізований процес, регуляція якого здійснюється набором онтогенетичних програм, що є своєрідним хімічним кодом потоків перетворення речовин, біосинтезу. Ці програми, які називають генами, є тим, чим комп'ютері є пам'ять та процесор: на їх основі відбува-

ється синтез білків і, окрім того, він регулюється залежно від хімічних обставин. Інакше кажучи, цей процесор реагує на параметри внутрішнього середовища як на сигнали, у відповідь на які блокується чи запускається біосинтез білка. Наші знання про цей механізм поки не дають можливості дати вичерпну детальну відповідь на питання, яким саме чином крок за кроком виникає організм у результаті поділу та спеціалізації клітин. Однак нам достеменно відомо, що в ході цього поділу здійснюється зміна активності геному (молекулярного носія генів, яким є дезоксирибонуклеїнова кислота). Під час статевого розмноження індивідуальний набір генів (генотип організму) постійно комбінаторно змінюється. Таким чином, із усієї сукупності генів популяції (з генофонду) індивід отримує вибірку — свій унікальний набір, який і зумовлює вроджені відмінності індивідів один від одного. Цей набір у близьких родичів (дітей та їхніх батьків, братів і сестер) буде більш схожим, аніж і у віддаленіших. У граничному випадку він тотожний у генетичних клонів — однайцевих близнят. Саме їх наявність дозволяє оцінити ступінь зумовленості тих чи тих рис молекулярно-генетичним фактором спадковості. Порівнюючи їх вираженість близнюків, батьків і дітей та неродичів можна оцінити силу його впливу. Однак варто пам'ятати й уникати типової помилки, яку часто можна зустріти в джерелах масової інформації, що буцімто існують якісь гени інтелекту, довголіття, краси, моральності тощо. В геномі кодується лише амінокислотний склад білків та біохімічні параметри середовища, за яких ці білки синтезуватимуться. Поява тієї чи іншої риси вдачі людини залежить від комплексної дії сукупних факторів і лише в деяких випадках можна вказати на якийсь один білок як на необхідну умову появи цієї риси. І оскільки геном як процесор реагує на сигнали зовнішнього впливу, то в ньому є чимало перемикачів ходу індивідуального розвитку залежно від обставин життя. Інакше кажучи, генотип визначає не конкретний варіант організму, а спектр можливих на його основі варіантів організмів або, як інакше кажуть, — норму реакції (межі можливих варіацій).

Інший спадковий фактор — культурно-генетичний — ми розглянули вище. Наголосимо лише те, що саме він визначає більшість тих типових форм поведінки, що характерна для людини як члена соціуму. Ці риси не є вродженими, вони набуваються в ході соціалізації індивіда і становлення його як особистості, однак є культурно-специфічними. Так само як геном не детермінує абсолютно уніфікованих особин — генофонд підтримує доволі велике розмаїття можливих індивідуальних варіантів, кожен з яких, у свою чергу, допускає багато різновидів реалізації в конкретних умовах, так і культура підтримує розмаїття шаблонних ролей та способів їх індивідуальної підгонки.

Відповідно сукупна мінливість людей залежатиме від інших двох чинників, які, на відміну від спадкової передачі готових шаблонних зразків, зумовлюють індивідуальні особливості й залежать від унікального життєвого досвіду особи. Ці два чинники роблять кожного з людей неповторним через те, що набутий досвід фактично неможливо відтворити в усіх деталях. Однак варіації цього досвіду, відмінності в ньому все ж істотні. Частково ці варіації нормуються спільнотою, створюючи типові зразки життєвого шляху. Ці поширені, масові, умови — навчання в школі за уніфікованими програмами, однакові ігри і фільми та ще сотні інших стандартних обставин мас-культури, хоча й причесе усіх під одну гребінку, та ніколи ця уніфікація не досягає ступеня повного урівнювання. Важливо, однак, і те, що сама культура змінюється, змінюються обставини, у яких живуть люди, що належать до різних поколінь, до різних верств населення тощо.

Але найістотнішим в цій індивідуально-набутій мінливості є виокремлення двох принципово відмінних факторів, один з яких суто людським. Перший фактор можна назвати прямим індивідуальним пристосуванням до умов життя (він однаково властивий усім живим істотам). Це пристосування зумовлене дією декількох механізмів, деталі яких ми опустимо. Загалом їхній ефект можна звести до появи в індивіда на певному етапі життя певного відносно стійкого, відтворюваного способу реагування чи зазнання ним певного незворотного впливу, до якого він змушений був пристосуватися. Це і умовні рефлекси, і вироблені звички, і наслідки травми тощо в їх комплексному взаємовпливі. Далеко не завжди такі звички сприятли-

вими для особи. Вироблений умовний рефлекс чи звичка в одних умовах може бути неадекватною в інших, набуті стереотипи заважають освоюванню інших способів діяльності тощо. Досвід людини, зазвичай, викривлений. Наприклад, страх перед собаками може виникнути тому, що цю особу собака вкусив, а можливо і не раз.

І в її особистому досвіді собаки кусаються, що формує неадекватні очікування, перенесені на весь подальший досвід. Хоча цей страх перебільшений, проте в нього є реальна основа, неадекватна саме через обмеженість індивідуального досвіду і некоректне його узагальнення. Або ж характерна особливість поведінки людей, яку ми можемо спостерігати восени і навесні. За однакової температури повітря восени люди ще ходять у футболках, а навесні — ще пальто. Інерція пристосування полягає в тому, що звичне буде відтворюватись частіше, аніж переміна способу дії. Тут є два загальних правила: (1) те, що виробилось і усталилось, потребує для його зміни зусиль не менших, аніж ті, які знадобилися для вироблення звички; (2) звичка виробляється як реакція на відомі обставини, а її зміна наштовхується на тривогу, пов'язану зі ще невідомими. Тому ті звички, які виробились рано в дитинстві, часто стають засадничими: вже під них людина змушена пристосовуватись надалі. Не людина ними керує, а вони — людиною. Так само і в літньому віці. Звичка, яка полегшує життя в одних умовах стає тягарем в інших.

Другий фактор набутого досвіду стосується специфічної риси людини: вона живе не лише в реальному світі, а паралельно з ним вторинній дійсності ментальних форм культури, в отому третьому світі символічних посередників: мови та мислення. І одне й те ж середовище фізичне може мати для людей різне *значення* в контексті цієї ментальної роботи. Ціннісні установки змінюють середовище життя людини, її «внутрішня» продукція ума опосередковує її дії щодо реальних предметів. Обсяг цієї продукції відмінний у різних людей. Одні живуть ніби у своєрідному ментальному кокони, який відгороджує їх від світу зовнішнього. У інших ця ментальна опосередкованість менша, вони більше керуються своїми органами чуття, аніж мовою та мисленням. Перше й друге виявляється пов'язане з роботою різних півкуль головного мозку: у перших домінує ліва, других — права. Хоча зазвичай тут спостерігається не строгий розподіл на тих і тих, а широкий спектр варіантів відносно більшої чи меншої вираженості протилежно спрямованих тенденцій та їх розбалансування. До того ж в одних людей їхня внутрішня ментальна продукція наче ізольована, малоузгоджена комунікативно з іншими, відособлена. Їхні картини світу та реакції на оточення через те бувають малозрозумілими іншим, вони ніби говорять своєю особливою мовою. Причому розвиток їхніх уявлень значною мірою пов'язаний із цією внутрішньою логікою, логікою, малокоригованою зовнішніми обставинами. Інші ж, навпаки, будучи занурені у світ ментальний, живуть переважно колективними уявленнями, вони постійно залучені в комунікативний процес, їм важливо чути і бути почутими, узгодити свої погляди з поглядами інших, вони поширюють спільну мову. І, відповідно, їхні погляди часто змінюються разом зі зміною суспільних настроїв. Однак і там, і там цей ментальний досвід опосередковує рішення людей і стає самостійним процесом, який зумовлює поведінку, незалежно від прямої дії зовнішніх чинників.

Підсумовуючи сказане, можемо змодельовати такий мислений експеримент, яким завершимо цей огляд. Уявімо собі не двох, чимало клонів — однайцевих близнят (таке інколи буває). Нехай так сталося, що одні з них розвивалися разом в одних умовах, наприклад, у типовій київській сім'ї, а інші десь в Індії чи в амазонських лісах серед відірваного від західної цивілізації племені. Знехтуємо тим, як реагуватимуть на їхні зовнішні риси — колір шкіри, тип обличчя — тубільні мешканці (у реальних умовах така реакція може суттєво впливати на статус особи в цій спільноті). Що буде? Наскільки ці люди різнитимуться один від одного? У них однаковий генотип і він визначатиме всі ті риси схожості, які залежатимуть від взаємодії молекулярно-генетичного чинника з умовами середовища. Якщо ці умови близькі, то й близнята будуть більш схожими один на одного, порівняно з тими, які виростили в інших умовах. Наприклад, за однакового генотипу на будові тіла доволі сильно позначиться калорійність та склад дієти та рухливість способу життя. (Однак за однакового типу харчування, рухливості

та інших уніфікованих умовах люди все ж різнитимуться за статурою і ці відмінності слід зарахувати до генетично-зумовлених). Проте набуті вміння, звички, усталений спосіб життя, переконання тощо цих близнят в різних культурах відрізнятиметься. Однак і при тому, що вони виховувались у спільному культурному середовищі, два генетичні клони не будуть абсолютно тотожними особистісно. Ми можемо виявити цікаві особливості: в деяких випадках у одного з близнюків буде доволі схожий характер не з його близьким, з тим, з ким він виріс і виховувався, а з тим, хто виріс в іншій культурі. На фоні близькості характерологічних рис у них різко відрізнятимуться одні ментальні установки і будуть доволі близькі інші. Чому? Справа в тому, що найбільший вплив на становлення характерних рис особистості має пристосування до соціального середовища. І так може статися, що в певних умовах один із близнюків конкурує з іншим за деяку роль. Їхня взаємодія між собою стає ключовим фактором середовища, яке тепер різне для кожного з них, бо частиною цього середовища є той, інший. І той «інший» інакший для кожного з них. Ми можемо виявити й те, що в одного з близнят погляди доволі близькі до тих, які має його соціальне оточення, а інший має якісь свої, чуждернацькі переконання, які позначаються на його способі життя та вчинках. І нарешті як би вони не були схожі один на одного, ми не виявимо серед них при ретельному вивченні двох абсолютно тотожних у всіх рисах осіб.

4. Загадка походження людства

Людей завше турбував їхній родовід. Коли ми з'явилися на Землі? Якими були ті перші люди і від кого вони походять? Які обставини привели до виникнення людства? У кожного з нас є батько мати, які нас породили. У батька й матері є свої батьки і так далі в глибину поколінь. Усі вони були людьми. То ж у цьому генеалогічному ланцюжку чи є розрив, коли якись перші люди не мали своїх батьків чи їхніми батьками були нелюди?

Тема започаткування родоходу є типовим сюжетом у стародавніх міфах, бо вона тісно пов'язана з переживанням спорідненості як основи власної ідентичності. Хто кому родич визначало значною мірою те, хто на кого і в чому може розраховувати, хто захистить і хто прийде на допомогу. Не дивно, що фантазія людини вибудовувала зв'язки зі своїми пращурами, яких героїзувала, приписувала їм екстраординарні здібності та подовжувала їх участь у житті через незримую причетність померлих до тих, хто живе нині. Культ предків сприяв обожествленню легендарних зачинателів роду. Вони подеколи мислились у іншій подобі, звіриній чи ще якійсь, але не людській, тим самим роблячи людей певного роду співпричетними до якогось виду тварин (такі, *тотемічні*, ідентичності характерні для архаїчних спільнот). Різновидом цього є і *генотеїстичні* уявлення, тобто переконання в особливому зв'язку якогось бога-покровителя з певним родом (чи групою споріднених родів), який, що не дивно, часто тлумачився як той, завдяки кому і з'явилися люди, як батько чи мати роду людського загалом. Оскільки поява живої істоти чи якоїсь речі мала зримі аналогії — спаровування самця та самиці, народження дитинчати або ж виготовлення майстром якоїсь речі, то саме такі пояснення генезису людей найперше й спадали на думку. Сам світ зароджується й розвивається з яйця, а те яйце виникає зі статевого акту одвічних богів і десь у цьому ланцюжку породжень є предки нашого роду. Або ж хтось із богів ліпить людей і вдихає в них животворний дух, і так цей витвір стає чимось таким, чим опікується Бог (бо ж дарма ж він ліпив людину!). Таким чином, антропогенетичні уявлення тісно перепліталися із релігійними, оскільки в них знаходили пояснення особливо тісного, родинного зв'язку Бога з людьми, водночас вирішуючи проблему появи перших людей, отого розриву в ланцюжку спадкоємних поколінь.

Сьогодні ці пояснення навряд чи можуть задовольнити мислителя. Надто вже казковими вони видаються, хоча як пережиток вони мають свій відголосок і в сучасній релігійній свідомості. Так, біблійний міф про походження людей щиро віруючим християнам, які до

того не особливо заморочуються всілякими питаннями, може видаватися цілком прийнятним поясненням антропогенезу. Бог створив світ і людей в ньому, причому людина є вінцем його творіння і особливою істотою, до якої Бог не байдужий. Окрім того, оскільки свідчення про явлення Бога людям дане в Біблії, то заперечуючи священний зміст біблійних переказів тим самим хіба не заперечується надійна основа віри в Бога? Звідси й виникає та напруга для релігійної свідомості, коли ставиться під сумнів цей акт творіння. Через те питання про походження людей стає драматичним і набуває виняткового світоглядного значення. Догматичне відстоювання біблійного міфу про творення людей Богом, нині, однак, ослабло, хоча все ще є характерною ознакою ряду віросповідань, в християнстві — переважно протестантських, для яких Біблія є основним джерелом віровчення. Сильна ця тенденція і серед мусульман.

Часто в книжках можна зустріти протиставлення двох моделей антропогенезу — *креаціонізму* (люди створені якоюсь вищою силою) та *еволюціонізму* (люди виникли шляхом саморозвитку з якоїсь початкової форми живого). Причому креаціонізм подеколи трактується як нерозривно пов'язаний із релігією, а визнання еволюційного походження людини — виявом атеїзму. Зворотно, еволюціонізм трактують як модель наукового пояснення, а креаціонізм як міф. Однак зв'язок ментальних установок та їх внутрішня логіка складніші не вкладаються в цю спрощену (і надуману) схему. Зрештою для релігійного почуття немає істотного значення, як саме з'явилися люди на світі. Важливо інше: чи можуть вони розраховувати на участь Бога у своєму житті? Чому ж тоді Бог не міг створити світ так, щоб у ньому люди еволюціонували з якоїсь іншої форми життя і переходили в нову, постлюдську? Або ж чи взагалі так вже необхідно мислити світ створений Богом, а не світ, в якому діє Бог? Останнє, вочевидь, є коренем релігійного світосприйняття. Перше ж радше довільною умоглядною спекуляцією. Та й чи не наївно покладатися на Біблію як на достовірне джерело?

Сумніви в цьому джерелі зародились найперше в тих, хто уважно вивчав біблійні тексти. Ось деякі характерні приклади. Доволі тяжко пояснити, чому вже на перших сторінках ми подибуємо дві різні історії походження людей. Ось як описано день шостий творіння світу Книзі Буття (Буття 1: 24–31 — переклад І. Огієнка):

✓ *сказав Бог: Нехай видасть земля живу душу за родом її, худобу й плазуюче, і земну звірину за родом її. І сталося так.*

✓ *вчинив Бог земну звірину за родом її, і худобу за родом її, і все земне плазуюче за родом його. І бачив Бог, що добре воно.*

✓ *сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі.*

✓ *Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх.*

...

Це ось походження неба й землі, коли створено їх, у дні, як Господь Бог создав небо та землю.

✓ *не було на землі жодної польової рослини, і жодна ярина польова не росла, бо на землю дощу Господь Бог не давав, і не було людини, щоб порати землю.*

✓ *пара з землі підіймалась, і напувала всю землю.*

✓ *створив Господь Бог людину з пороку земного.*

✓ *дихання життя вдихнув у ніздрі її, і стала людина живою душею.*

...

✓ *сказав Господь Бог: Не добре, щоб бути чоловіку самотнім. Створю йому поміч, подібну до нього.*

✓ *вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі воно ймення йому.*

✓ *назвав Адам імена всій худобі, і птаству небесному, і всій польовій звірині.*

- ✓ *Але Адамові допоміг Він не знайшов, щоб подібна до нього була.*
- ✓ *вчинив Господь Бог, що на Адама спав міцний сон, і заснув він.*
- ✓ *Він узав одне з ребер його, і тілом закрив його місце.*
- ✓ *перетворив Господь Бог те ребро, що взяв із Адама, на жінку, і привів її до Адама.*
- ✓ *промовив Адам: Оце тепер вона кість від костей моїх, і тіло від тіла мого.*

Вона чоловіковою буде зватися, бо взята вона з чоловіка.

(Буття 2: 1–2, 4–7, 15–25 — переклад І. Огієнка)

То ж як насправді: створив Бог чоловіка і жінку після решти тварин, чи спочатку Адама, потім тварин (які той ще мусив хутко назвати, а це немало видів!) і лише потому для нього жінку як подобу його. (Зверніть увагу, що в цих двох оповідях творець названий не однаково: в першому розділі в оригіналі Яхве (Бог), в другому — Елохім (Господь-Бог)).

Через деякий час і гріхопадіння перша пара людей народжує двох синів, Каїна і Авеля, один землероб, інший пастух, перший вбиває другого з ревності, бо Богу милішим виявилось жертвоприношення пастуха. Водночас розчулений і розгніваний Бог проклинає Каїна, і той, переляканий не на жарт, просить пробачення і хоч якусь милість, бо ж його уб'ють за цей злочин. Цікаво, хто? На світі на цей момент рівно три людини: Адам, Єва і Каїн (Сиф, ще один син Адама і Єви, ім'я якого згадується в Біблії, народився пізніше). Каїна виганяють і він боїться, що інші люди (!) йому не пробачать вбивства брата. Бог накладає на Каїна відмітку («Каїнову печать») як знак, щоб його не чіпали. Відтак Каїн вирушає світ за очі. На світі двоє чоловіків, батько й син, і одна жінка, матір Каїна. Але Каїн десь-таки бере собі жінку, причому у вигнанні!

Хоча є багато захисників, які усіляко намагаються виправдати біблійний текст, свято віруючи в нього, однак єдина причина такого захисту — це якраз ота свят-віра, установка, в силу якої людина намагається за будь-яку ціну вигадати таку інтерпретацію тексту, яка зберігала б його цінність. Проте, якщо вся справа у вірі, то що заважає переінтерпретувати текст таким чином, щоб він узгоджувався із будь-якими фактами? Єдине що — це власні стереотипи тлумачення, їх традиція. Звідси два принципових висновки: (1) якщо хтось захоче знайти інтерпретацію, яка його задовольнить — він її знайде; (2) сама по собі інтерпретація нічого не варта. Таким чином, креаціонізм взагалі не може розглядатись як спосіб пояснення антропогенезу, який якийсь може бути виведений за межі довільних інтерпретацій (чи фантазій). Зокрема, немає ніяких серйозних перешкод (для потреби віри) у тому, аби поєднати думку про Божественне творіння Божественну участь з еволюційною картиною світу. Якщо хочеться. У цьому розумінні креаціонізм є просто ухилянням від питань, які апелюють до фактичної данності і через те може довільно узгоджуватися з якими завгодно фактами.

Еволюційні ж моделі розвитку протистоять одна одній як різні версії пояснення механізмів якісних перетворень об'єктів світу. Усі вони опираються на визнання факту історичної змінюваності форм світобудови, зокрема, видів живих істот. Тому протилежним до еволюціонізму є заперечення власне факту змінюваності світу в його об'єктному складі (серед них і «біблійний» креаціонізм) або ж визнання того, що всі події відбуваються з невблаганною необхідністю. Якщо до цього дописати те, що за кожною такою подією стоїть ще й замисел творця (тобто подія могла б відбутись або не відбутись, залежно від його волі), то ми маємо дві антиеволюційні моделі — фаталізму (все є функцією часу) та теїстичного волюнтаризму (все є результатом рішення Бога). Обидві ці моделі логічно можливі, однак вибрати серед них немає підстав, так само як немає ніякого способу їх підтвердити чи спростувати фактично. Тому їхня інформативна цінність нульова: вони не дозволяють нічого передбачити і не відкривають ніяких засобів на щось вплинути, не дають підстав для виправдання якихось цілей чи цінностей. Радше навпаки: прийнявши таку модель, ми тим самим призводимо до абсурду будь-які намагання пізнати світ і будь-які мотиви практики та відповідальності людей одного перед одним у своїй намірах змінити життя. Адже саме в них таки немає місця творчості та відповідальному вчинку.

У цьому сенсі творення можна трактувати як визнання акту цілеспрямованого виготовлення певного об'єкта раціональним агентом як причини його (об'єкта) появи. Чи протирічить можливість створення чогось еволюційним моделям? Тут варто звернути увагу на одне характерне упередження: зазвичай приймається, що творення є якимось одномоментним актом чи принаймні дією, в якій послідовно, згідно із чітко визначеним наперед замислом, без усіляких відхилень, спроб і помилок, досягається очікуваний результат. Ми справді можемо в роботі майстра знайти елементи таких дій. Але тут таки помітимо, що така очікувана відповідність результату попередньому замислу характеризує відтворення, повторення вже колись опанованого, винайденого. В самому ж акті творчості як появи чогось нового, того, що раніше ще не існувало, ані замисел не відповідає в повній мірі результату (результат творчої дії здебільшого несподіваний для самого творця, він сам не знає напевне куди виведе його натхнення!), ані досягнути прийняттого результату ніколи не вдається одразу, з першої спроби. Творець перебирає варіанти, шукає можливі форми конструкцій, випробовує їх, оцінює їхні властивості, причому критерії оцінки і його бачення мети своєї роботи постійно перевизначаються за результатами зробленого. До того ж нові зразки зазвичай не виникають як геть нові у всій своїй цілісності. Радше це варіації на тему, відхилення від початково зразка, його різні способи переробки, закріплення якогось варіанта, його множинне відтворення вже на цій новій основі подальші випробування, які з якогось моменту можуть зайти в глухий кут і змусити повернутися на один з попередніх етапів, щоб розпочати пошук альтернативних варіантів, які раніше були пропущені або відкинуті. Мислительний процес також цілком укладається в цю схему. Відмінність лише в тому, що в мисленні творець оперує образами і знаками, а не власне предметами. І лише там, де винайдено вдалий шаблон для відтворення, надалі він може використовуватись як готова дія, як готовий зразок без пошуків та вагань, одразу, в цілісному вигляді. Так, як ми то можемо реконструювати відносно видів живих істот чи винаходів, технологій, норм поведінки тощо — у всіх цих випадках ми знаходимо одну й ту ж загальну схему еволюційного процесу. Він включає в себе механізм відтворення певного типу об'єктів, у програму якого можуть бути внесені зміни. Ці зміни закріплюють відтворення нового, зміненого, зразка після численних випробувань різних варіантів на основі базового. Закріплення, відбір, здійснюється в певних критичних умовах, у яких визначається ступінь живучості нового, його затребуваність і стійкість, здатність вписатися у вже існуючий світ. Творіння завжди змінює цей світ і змінює творця. Отже, між актом творчості й еволюційним процесом немає істотної відмінності: насправді це єдиний за змістом спосіб появи нового і зміни об'єктного складу світу.

Щодо розкриття історичного процесу походження людини, джерел даних і накопичених відомостей, на основі яких цей процес реконструюють, теоретичних моделей цієї реконструкції, то ця тема виходить далеко за обмежені можливості стислого викладення. Варто лише сказати, що наразі конкурують між собою з десятком схем еволюційного антропогенезу, тривають гарячі дискусії щодо визнання тих чи тих фактичних даних як достовірних доказів на користь тієї чи іншої гіпотези, численні суперечки щодо власне інтерпретацій знахідок, датувань тощо. Робота антропологів тут чимось нагадує задачу скласти цілісну картину з пазлів, взятих з різних коробок і перемішаних у мішку, до того ж більша частина цих пазлів з кожної коробки або втрачена, або дуже пошкоджена. Вочевидь, розв'язок цієї задачі надто вже залежить від фантазії дослідників і від їх здатності критично осмислювати висунуті гіпотези. Це захоплююча гра, долучитись до якої можна сьогодні лише занурившись у зміст декількох суміжних дисциплін, що виключає цінність довільних спекуляцій на цю тему. Варто лише ясно розуміти ту обставину, що теорія антропогенезу не може ані виправдати, ані знецінити релігійні вірування, як і немає ніяких підстав довіряти авторитету релігійної традиції у поясненні світобудови і місця людини у світі.

Отже. Поняття людини лежить у двох смислових площинах: належності до біологічного виду людей (одного серед інших живих істот); (2) ідентичності Я-суб'єкта самосприйняття

як свого серед своїх, собі подібних. У другому розумінні ми можемо людину трактувати як гравця ролей у соціальних взаєминах та особистість безвідносно до її тіла. Характерними рисами людей як виду є комплекс ознак у будові тіла (великоголова прямоходяча слабосила мавпа з гіпертрофованим мозком, верхніми кінцівками, пристосованими до маніпуляцій предметами, позбавлена шерсті та гіперсексуальна), поведінці (соціальна істота, поведінковий репертуар якої формується в процесі окультурення в спільноті), адаптивна стратегія якої полягає у груповій кооперації з розвинутою колективною знаряддевою діяльністю, спрямованою на заміщення життєвого середовища краще пристосованим до своїх потреб середовищем штучним. Суть цієї адаптивної стратегії розкривається в понятті культури як створення, обробітку та збереження рукотворного світу та відтворення в ньому людини як носія необхідного репертуару соціальної поведінки. Культура є фактором спадковості, яка доповнює і значною мірою заміщує молекулярно-генетичні механізми спадковості, притаманні решті живого. Еволюційно в ході історичного становлення людини як виду, його ключові індивідуальні характеристики (передусім вищі психічні функції — мова, мислення, самоконтроль на основі асимільованих соціальних стандартів) відбирались ході євгенічного добору. Розмаїття людей зумовлене двома спадковими факторами (культурно-генетичним та молекулярно-генетичним) та індивідуальним варіаціями набутого досвіду (як прямих взаємодій організму та середовища життя, так і опосередкованих через включення особи в ментальну культуру та розвиток на цій основі власного «внутрішнього» ментального світу). Окрім індивідуальної, людині притаманна виразна групова мінливість культур, оскільки культурно-генетичний механізм як необхідну умову включає в себе часткову соціальну ізоляцію спільноти. Засобом інтеграції такої спільноти є мораль як механізм соціального контролю поведінки людини з впливом на її статус у групі. Домінуючою формою активності, в рамках якої породжується ментальна культура є ігрова. Участь в значимих іграх виводить життєві цілі за межі задоволення базових потреб і задає те, що переживається як сенс життя. Походження людини є однією із світоглядних загадок, у розв'язанні якої домінує еволюційний підхід.

Ключові слова: антропогенез, антропологія, біологічний вид, відтворення, ген, генофонд, гра, гендер, еволюція, етнос, життєве середовище, знак, знаряддя, індивід, індивідуальність, конформізм, креаціонізм, ксенофобія, культура, культурно-генетичний процес, людина, ментальна культура, мем, мислення, мова, мовлення, молекулярно-генетична спадковість, морфотип, неотенія, нонкон-формізм, особа, особистість, прямоходіння, пряма сигнальна комунікація, психотип, раса, рід, розум, рольовий репертуар особи, рукотворний світ, сексуальність, сенс життя, сім'я, соціальні ролі, соціотип, спільнота, стадність, статевий диморфізм, творчість, Я-суб'єкт.

Питання для самоперевірки

1. Людину як Я-суб'єкт та особистість стародавні мислителі часто зводили до носія, відмінного від наявного тіла, до душі як матеріальної основи чуттєвості та свідомості. Спробуйте пояснити можливу логіку їхніх аргументів і накладіть її на ідеї створення кіборгів. Зверніть ще раз увагу на двозначність поняття людини.

2. Осмисліть колізії, які виникають в оціночних судженнях про стадність, конформізм, ксенофобію, моральність, совісність. Чому однозначна оцінка цих явищ є невиправданою? У чому вони полягають і яка їхня роль в житті людей?

3. Спробуйте розвинути концепцію євгенічного добору, змодельовавши його дію.

4. Спробуйте дати пояснення еволюційного становленню таких рис, як прямоходіння, мислення, мова, табу інцесту.

5. Чи закінчилась еволюція людства? Якщо ні, то чи можна передбачити її хід? Спробуйте змалювати образ людини та людства віддаленого майбутнього.

6. Що із цього належить до царини культури: графіті на стінах; сміття в контейнерах; сміття на стихійних звалищах; відходи металургійного виробництва; зовнішність людини; заповідник; популяція усурійських тигрів. Аргументуйте свою відповідь.

7. Чи є людина твариною?

Рекомендована література

1. Гуревич П. С. Философская антропология Учебное пособие. 2-е изд., стер. — М.: Издательство «Омега-Л», 2010. — 607 с.
2. Морен Е. Втрачена парадигма: природа людини / пер. з франц., вступ, післямова М. Собуцького. — Київ: КАРМЕ-СІНТО, 1995. — 208 с.
3. Клакхон, Клайд Кей Мейбен. Зеркало для человека. Введение антропологию [Текст]: пер. с англ. / К. К. Клакхон. — СПб.: Евразия, 1998. — 352 с.
4. Кутырёв В. А. Последнее целование. Человек как традиция. — СПб.: Алетейя, 2015. — 312 с.
5. Плеснер Х. Ступени органического и человек: Введение в фило-софскую антропологию — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — 368 с.
6. Уилсон Э. Смысл существования человека — М.: Альпина нон-фикшн, 2015. — 170 с.
7. Шелер М. Избранные произведения / пер. с нем.; сост., науч. ред., предисл. Денежкина А. В.; послесл. Л. А. Чухиной. — М.: Гнозис, 1994. — 413 с.
8. Kevin N. Laland, Gillian R. Brown Sense and Nonsense: Evolutionary Perspectives on Human Behaviour, 2002.

Деркач В. Л., 2019